

Indledningen er redigeret af Jon Tafdrup og Krista Stinne Greve Rasmussen

Tilsyn ved ph.d. Kristian Mejrup

Denne pdf er en læseversion af værkets indledning. Værket findes digitalt med punktkommentarer, tekstredegørelse og faksimiler på www.grundtvigsværker.dk

PDF ved Kim Steen Ravn

Copyright: *Grundtvigs Værker* 2025

Indledning til

“Efter-Skrift”

ved Sasja Emilie Mathiasen Stopa

Indhold

- 1 Ligtale og kampskrift
- 2 Baggrund og anledning
- 3 Indhold
 - 3.1 Den levende tros protest
 - 3.2 Det troende fællesskab
 - 3.3 Den videnskabelige teologi og den forkyndte kristendom
 - 3.4 Den forvirrede statskirke og kampen for religionsfrihed
 - 3.5 Martyrens præstelige farvel
- 4 Efterskriftets efterliv
- 5 Anvendt litteratur

1 Ligtale og kampskrift

“Efter-Skrift” udkom i 1828 i det afsluttende bind af *Theologisk Maanedsskrift* (bind 13, s. 182-212), som Grundtvig udgav sammen med den danske teolog Andreas Gottlob Rudelbach (1792-1862). Grundtvig benytter lejligheden til at holde ligtale over tidsskriftet, men opsummerer samtidig sin nye kristendomsforståelse; en sandhed, som han med egne ord “faldt over” (s. 188) tre år tidligere, og som henviser til den opdagelse, som eftertiden på foranledning af Søren Kierkegaard har kaldt mageløs (Kierkegaard 1846; jf. Thaning 1981; Thaulov 2013) eller har refereret til som hans “kirkelige anskuelse” (jf. Lindhardt 1964, 36-64; Prenter 1983). Grundtvig hævder dog at være kommet til større klarhed siden da, både hvad angår betydningen af menighedens mundtlige bekendelse og i forhold til skellet mellem den konkrete statskirke og Kristi universelle kirke. Han kalder nu til fornyet kamp til forsvar for den sande, levende kristendom mod den rationalistiske teologis fornuftsreligion og

statskirkens knægtelse af trosfriheden. Dermed samler efterskriftet trådene fra en række af hans mest centrale indlæg i tidsskriftet såsom “Om det attende Aarhundredes Oplysning i Salighedens Sag” (Grundtvig 1825b), “Om den sande Christendom” (Grundtvig 1826), “Om Christendommens Sandhed” (Grundtvig 1826-1827) og “Om Religions-Frihed” (Grundtvig 1827).

2 Baggrund og anledning

Det første hæfte af *Theologisk Maanedsskrift* udkom den 22. marts 1825 (aprilnummeret) og det afsluttende hæfte den 26. september 1828 (maj-juninumneret). Efter udgivelsen af de to første hæfter af bind 7 måtte Grundtvig i efteråret 1826 træde tilbage som redaktør, fordi han var blevet dømt for injurier mod teologiprofessor H.N. Clausen (1793-1877). Som konsekvens blev Grundtvig pålagt livsvarig censur, der først blev ophævet i 1837, og “Efter-Skrift” indledes derfor med trykketilladelsen fra Københavns Politi. Dommen faldt på baggrund af Grundtvigs sønderrivende kritik af Clausens bog *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus* (Clausen 1825), der blev fremført i *Kirkens Gienmæle* (Grundtvig 1825a) som led i hans insisterende kamp mod den rationalistiske teologi. Injuriesagen var medvirkende årsag til, at Grundtvig den 8. maj 1826 havde opsagt sin stilling som kapellan ved Vor Frelsers Kirke. I “Efter-Skrift” beskriver han denne afsked med præsteembedet som en protesthandling, der skulle imødegå samtidens forvanskning af kristendommen indenfor rammerne af statskirken.

I *Theologisk Maanedsskrift* videreførte Grundtvig og Rudelbach den skarpe kritik af den rationalistiske teologi, som Grundtvig havde udfoldet i *Kirkens Gienmæle*. I “Efter-Skrift” beklager Grundtvig, at samarbejdet med Rudelbach ikke har været “nær saa organisk og harmonisk, som man kunde ønsket” (s. 187). Han understreger dog, at de delte en “fælleds Vurdering af den Levende Christendom, og Ærbødighed for Kirkens Historie” (s. 187) og med tidsskriftet bidrog til at fordærve spillet for de rationalistiske teologer, der betragter kristendommen som en leg, et “Ord-Spil” (s. 192), fremfor en dybt alvorlig forkyndelse af Guds frelsende kraft. Ifølge Grundtvig gjorde de sig umage for at være upartiske og lykkedes med at forene samtidens teologisk interesserede, de kristne boglærde, samtidig med at de udelukkede alt, hvad der bestrider den kristne tro. Tidsskriftet bragte desuden væsentlige bidrag af teolog og filolog J.C. Lindberg (1797-1857), der var adjunkt på Metropolitanskolen og de to redaktørers medsamsvorne. Grundtvig konkluderer, at “den venlige Sammenvirkning i Theologisk Maanedsskrift, mellem Dr. Rudelbach, Lindberg og mig” har været “for den kirkelige Selvklogskab Noget af det Værste, og for christelig Oplysning Noget af det Bedste” (s. 191).

Mod slutningen af tidsskriftets levetid måtte Rudelbach og Grundtvig skrive det meste selv, og stadig færre abonnenter førte til økonomiske problemer. Grundtvig understreger i “Efter-Skrift”, at han blot har været Rudelbachs medarbejder og hverken har stiftet eller truffet beslutning om at nedlægge tidsskriftet og derfor roligt kaster “Jord paa dette Liig” (s. 200). Samtidig indrømmer han at være berørt, eftersom “man selv til det Døde, man har været med at danne, har en Slags Skaber-Kjærlighed, der krymper sig ved dets Begravelse” (s. 200). Grundtvig benytter dog

ikke bare efterskriftet til at sætte punktum for *Theologisk Maanedsskrift*, men opsummerer sin nye kristendomsforståelse, der indebærer et opgør med forestillingen om Biblen som kristendommens grundlag til fordel for det levende ord, i skikkelse af den apostolske trosbekendelse og sakramenternes indstiftelsesord, der lyder i menighedens trosfællesskab.

3 Indhold

3.1 Den levende tros protest

I "Efter-Skrift" beskriver Grundtvig, hvordan han og Rudelbach blev forenet i en fælles kamp mod den fornuftsbaseerede rationalistiske teologi og med tidsskriftet erklærede krig mod alt antikristeligt, "hvor human og videnskabeligt det saa end var" (s. 184). Ifølge Grundtvig har de foregående 70 års fremvækst af den historisk-kritiske bibelvidenskab resulteret i dogmatiske stridigheder, der har ført til splittelse blandt de lutherske teologer og skilt dem "skarper fra hinanden indbyrdes, end Forkastelsen eller Fordreelsen af den *Christne Tro* adskilte dem fra *de* tyrkiske og hedenske Boglærde" (s. 183). Grundtvig kritiserer i skarpe vendinger de samtidige teologer, der forbrødrer sig med de rationalistiske teologer, som "uafladelig stræber at udrydde Christdommen baade af Bibelen og af Menigheden" (s. 184). I deres iver efter at læse Biblen historisk behandler de den som "en jødisk Alkoran [koran]" (s. 185), det vil sige som et jødisk helligskrift fremfor som grundlaget for kristendommens nye religion, og udleder deres "egne Æventyr, Hjerne-Spind og Selv-Modsigelser" (s. 185) af den. Grundtvig beskriver, hvordan de opfatter ham og hans medsammensvorne som "intolerante, fanatiske, forkjættrende, herskesyge Orthodoxer, som paa Troens og Menighedens, og ret aabenbar paa Sandhedens og Oplysningens Vegne, protestere mod dette ligesaa falske som fordærlige Spil med hvad der skal være Mennesket helligt og dyrebart: med Tro og Saliggjørelse, og i det Hele med Ordet, som er det eneste Udtryk for aandelig Sandhed paa Jorden" (s. 185). Ifølge Grundtvig betragter de rationalistiske teologer det som en æressag at holde deres kristne tro for sig selv og være human mod troens videnskabelige fjender og kun angribe medkristne, der - som han - "stride *for Troen*" (s. 184). Den kamp, som blev ført i tidsskriftet, beskriver han som den levende tros protest imod behandlingen af den kristne tro "som en forældet Overtro, der skal takke for naadig Straf, naar den efter Henrettelsen maa begraves paa Kirke-Gaarden i christen Jord" (s. 185).

Tidsskriftet skulle stå vagt om ordets åndelige sandhed og dermed bidrage til kristendommens genrejsning med et nødvendigt "aandeligt Freds-Brud" (s. 185). Grundtvig indrømmer, at de måske have haft større held med foretagendet, hvis de i stedet for den "intolerante, ubillige [dvs. urimelige], opirrende" lutherske polemik havde benyttet den dødkedeligt ordentlige, lærde tone, som han kalder den "*Bibliothekske*: billige, humane, exemplariske Beskedentlighed" (s. 202). I næste åndedrag afviser han dog på det skarpeste at ville føre en mild og øm "Melkebrøds-Pasiar" (s. 204). Han henviser til Martin Luthers polemik med romerkirkens skolastiske teologer, der var dygtige til logiske syllogismer og til at udregne, hvor mange engle der kan sidde på et knappenålshoved, men som intet forstod af det levende trosforhold. Blandt "litteraire Strids-Mænd" (s. 203) må man "med *Morthen*

Luther protestere mod dette humane Reglement for pavelige Soldater” (s. 203) og i stedet plædere for mod og kraft i den teologiske debat.

3.2 Det troende fællesskab

I “Efter-Skrift” ser Grundtvig ikke bare tilbage på tidsskriftets protest imod den rationalistiske teologi, men også på, hvordan han tre år tidligere kom til en ny forståelse af kristendommen: “jeg faldt over den Sandhed, at vi har ikke fundet Kirken i Skriften, men Skriften i Kirken, og at vi ikke skal staae paa Bogen og lede om Troen, men staae med Troen og læse i Bogen” (s. 188; jf. Grundtvig 1826-1827, s. 142). Den sandhed, som Grundtvig henviser til, er hans såkaldt mageløse opdagelse, som han nævner første gang i en prædiken i Vor Frelsers Kirke den 31. juli 1825 (Grundtvig 1982 [1825]). I “Efter-Skrift” beskriver han, hvordan han allerede i 1825 vidste, at hverken fornuften eller en umiddelbar åbenbaring, men derimod kun historien kan lære, hvad ægte kristendom er. Han havde dog endnu ikke fuldt ud forstået betydningen af menighedens mundtlige bekendelse og indset, at kristendommen kun er, hvad de sande kristne har troet og vil tro til dagens ende. Dermed fastslår Grundtvig, at kirken som “Troes-Samfund” har forrang i forhold til Biblen, og “at det *mundtlige Vidnesbyrd* i den christelige Kirkes Historie er langt sikkrere end det *Skriftlige*, og er det eneste *Almeengyldige*” (s. 192f.). Den troende menighed, der strækker sig gennem årtusinderne, udgør kristendommens grundlag, og den kristne sandhed findes i dens mundtlige vidnesbyrd om troen, ikke i Biblen læst med fornuften eller i en indre religiøs oplevelse.

Grundtvig kritiserer det katolske læreembede, hvormed katolikkerne giver paven mandat til at bestemme troens indhold, og protestanterne for at overlade det til fornuften, Biblen eller dem begge at give “almeengyldige Regler for den ægte Christendom” (s. 194). Fornuften kan umuligt vide det mindste om de kristnes tro, og Biblen kan ikke engang lære os, at der efter apostlenes dage har været en kristen kirke, “end sige da, hvad man i den havde troet og bekjendt!” (s. 194). Herimod fastslår Grundtvig, at “kun hvad alle Christne har troet, er den ægte, fælles Christne Tro” (s. 195). Trosbekendelsens “*ægte, virkelige Christendom*”, som kristne har bekendt sig til i 1800 år, står i modsætning til den kristendom, som de skriftkloge selv sammensætter, og som er enten “et tomt Hjernesvind” eller “et grovt Bedragerie” (s. 193). Fremfor Biblen er det almeengyldige i den kristne kirke troen hos det menneske, der vil døbes og gå til nadver. Den fælles bekendelse og den sakramentale praksis gør de kristne til “et eget kirkeligt Folkefærd” (s. 193). Ifølge de kristne stadfæster Biblen den tro, der kommer til udtryk i den apostolske trosbekendelse, men det har de vantro skriftkloge søgt at gendrive. Man kan ifølge Grundtvig godt modsige den kristne tros bibelskhed, men man kan ikke modbevise trosbekendelsen som det, enhver kristen må bekende sig til og døbes på.

3.3 Den videnskabelige teologi og den forkyndte kristendom

Den nye kristendomsforståelse sætter ifølge Grundtvig de kristne fri af endeløse videnskabelige diskussioner om, hvilken fortolkning af Biblen, der er den forsvarlige, men den afviser hverken “Skriften, Reformationen, eller den christelige Videnskabelighed og Eruditio [dvs. lærdom]” (s. 188). Grundtvig tilkender således

videnskaben en væsentlig rolle og fastholder, at oplysning om menneskets historie er gunstig for kristendommen og nødvendig for teologien (s. 209). Rudelbach har ifølge Grundtvig påvist, at ikke bare sprogstudier, men hele den historiske videnskab “staaer i venligt Forbund med den gammeldags Christendom!” (s. 189). Som belæg for sin påstand nævner han, at alle skoler er bygget på kirkens grund og med dens midler, og at den gammeldags kristendom i den forstand danner grobund for al moderne lærdom. Hermed synes Grundtvig blandt andet at henvise til den rolle, som pietistisk kristendom og ikke mindst den pietistiske konge Christian 6. spillede for etableringen af det danske skolevæsen i løbet af 1700-tallet. Sin kristne baggrund ser den moderne videnskab dog gennem fingre med: “Videnskabeligheden gjør sit Mesterstykke, ved at bestride og afskaffe *Troen*, hvoraf den udsprang, som noget Uvidenskabeligt, der kun i Vildelse har avlet saa klogt og sprænglærdt et Barn, og bør derfor miste sit Liv, sagtens for at den ikke i fuldt Vanvid skal sætte endnu en klogere Afkom i Verden!” (s. 189). Med udsagnet om, at videnskaben udspringer af troen, peger Grundtvig efter alt at dømme på den gæld, som moderne sprog- og historievidenskab står i til den protestantiske fordring om, at Biblen bør læses på originalsprogene, og på betoningen af det enkelte menneskes behov for oplysning, der blev videreført af oplysningstænkningen og den rationalistiske teologi.

Dernæst kritiserer Grundtvig de danske teologer for at dyrke teologien som en tysk guddom fremfor som en “indenlandsk Plante i Kirke-Marken” (s. 189). Han beskriver “Rationalismen i sin fordanskede skikkelse”, der glemmer at tage hensyn til den danske kontekst, som “den Spege-Sild, Molboen satte i Gade-Kjæret for at yngle” (s. 209). Som led i sin gennemgående kritik af tysk indflydelse på bekostning af det særegent danske anklager han de lærde for at lefle for tysk teologi og bilde sig ind, at kundskab kan frelse dem. Dermed bliver de tungnemme i forhold til at forstå den kristne børnelærdom og reagerer med vrede på den gammeldags landsbypræst, der ikke vil høre på deres historisk-kritiske forståelse af Biblen, før de har “gjort ordenlig Regnskab for deres lille Catechismus, og især for de tre Troens Artikler” (s. 188). Med sin generelle fremhævelse af trosbekendelsen fremfor Biblen lægger Grundtvig vægt på netop treenighedens betydning, der ellers udfordres af den rationalistiske bibelkritik.

Grundtvig ønsker med egne ord at gøre op med skellet mellem professorens videnskabelige teologi og præstens forkyndte kristendom, mellem “det Videnskabelig-Erudite og det Poetisk-Folkelige i *Christenheden*” (s. 187). Han mener, at årsagen til sin uoverensstemmelse med Rudelbach var netop dette opgør med den videnskabelige teologi, som han kalder sin “videnskabelige Apostase [dvs. frafald] fra den theologiske Skoles Taktik” (s. 187; jf. Baagøe 1957, 50). Den lærde spegesild kan være udmærket, men må gennemgå en poetisk-folkelig transformation for at blive svømmefærdig i landsbyens gadekær.

3.4 Den forvirrede statskirke og kampen for religionsfrihed

I “Efter-Skrift” beskriver Grundtvig således en kirkelig og teologisk situation præget af splittelse og uenighed omkring kristendommens grundlag. På den baggrund plæderer han for, at nogle burde have lov til at forlade statskirken, og gentager dermed pointer

fremført i artiklen “Om Religions-Frihed” fra året før (Grundtvig 1827). Det tillader man dog ikke i statskirken, fordi den forveksles med selve Kristi universelle kirke. Bag Grundtvigs udsagn ligger en luthersk skelnen mellem den synlige kirke, som findes på et konkret sted til en bestemt tid, og den usynlige, universelle kirke, der findes overalt til alle tider. Grundtvig indrømmer, at han som de fleste præster tidligere har forvekslet “den Lutherske Stats-Kirke med Christi Kors-Kirke” (s. 208). Konkret udmøntede denne forveksling sig i, at han i *Kirkens Gienmæle* krævede, at H.N. Clausen og hans kumpaner forlod statskirken. I perioden for udgivelsen af *Theologisk Maanedsskrift* (1825-28) har han dog lært at skelne mellem Kristi kirke, som ikke er mindre, hvor blot to eller tre er sammen, end hvor tusinder forenes, og statskirken, der har fandtes siden Konstantin den Stores dage, “Christi Kirke i og for sig selv, og denne eller hin christelige Stats-Kirke” (s. 192). Sammenblandingen medfører et forbud mod at træde ud af statskirken og understøtter den vildfarelse, at troen kan tvinges frem, og at staten kan drage fordel af at tvinge sine indbyggere til hykleri.

Ifølge Grundtvig hersker der anarkistiske forhold i statskirken i både Danmark og Nord-Tyskland, eftersom enkelte præster prædiker, underviser ungdommen og døber og uddeler nadver efter deres eget hoved uden at kere sig om, hvad der er det grundkristne, og hvad der står i alterbogen og i bekendelsesskrifterne. Grundtvig beskriver forvirringen sådan, at “den ene Præst lærer *efter* de symbolske Bøger, den Anden *udenom* dem, den Tredje *tværtimod* dem, og Resten *derimellem*” (s. 201). Grundtvig hævder, at den strenge kristne tro, som beskrives i Luthers *Lille katekismus*, uddøde blandt præsterne med biskop N.E. Balle (1744-1816), hvorefter “lunkne og ligegyldige Præster betragte Alt i Kirken, *undtagen* den *Levende*, alt Modsat udelukkende, *christelige Tro*” (s. 201). Balle udgav i 1791 den rationalistiske katekismusforklaring *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion*, der fra 1794 frem til 1856 blev skolernes officielle lærebog i kristendom. Balles lærebog afløste Erik Pontoppidans pietiske forklaring *Sandhed til gudfrygtighed*, som Grundtvig foretrak (jf. Stopa 2022, s. 240). Grundtvig nægter at deltage i nadveren og dermed have fællesskab (*communion*) med de rationalistiske forkyndere i statskirken, der forkaster og bestrider den kristne tro. Med henvisning til en række historiske kætteri understreger han, at folk gerne må være “Arianer, Socinianer, Supernaturalister, Rationalister, Tyrker eller Hedninger”, men at han ikke vil have dem til “Kirke-Brødre og Sjæle-Sørgere” (s. 204). Derfor byder hans samvittighed ham at udtræde af statskirken, “saa vi kan holde vor *Daabs-Pagt* baade for os selv, og for vore Børn, som vi har lovet for!” (s. 198). Som kristen, tilføjer Grundtvig, er man ikke kun forpligtet på at overholde sin egen dåbspagt, men også den pagt, som man har indgået på vegne af dåbsbørnene.

I Grundtvigs øjne findes to løsninger på den splittede situation. Enten kan de gammelkristne forlade statskirken i stilhed, hvilket ville føre til, at de ville blive forfulgt, og statskirkens gejstlighed ville anklage dem som fanatikere og statsforbrydere, eller også kan han oplyse øvrigheden om tingenes tilstand. Han foretrækker at oplyse enten ved direkte at klage over den ukristelige gudstjeneste og børneundervisning med bøn om, at det må ændres, eller at de gammelkristne må tillades at udtræde af statskirken, eller ved indirekte at offentliggøre de ukristelige sætninger, som nogle lærere i statskirken har vedkendt sig. Han plæderer dernæst for,

at andre vil fortsætte med at bringe den indirekte oplysning om statskirkens forvirring, som kan skaffe de gammeldags kristne religionsfrihed.

Ifølge Grundtvig kan striden om, hvad der er ægte kristendom, således ende på et øjeblik, hvis den verdslige øvrighed vil tillade sine undersåtter "i rene Troes-Sager kirkelig at følge deres Overbeviisning" (s. 196). De gammeldags kristne, som Grundtvig regner sig iblandt, forlanger ikke, at deres tro skal beherske landet, "men blot, at den uforstyrret maa herske i vore Huse og i vore Forsamlinger, som den hersker i vort Hjerte" (s. 212). I forlængelse heraf er det nødvendigt at bryde med statskirkens "kirkelige Ene-Ret" (s. 197) og indføre religionsfrihed. Han ønsker dog ingen "Anti-Christen borgerlig Religions-Frihed" og understreger, at man gerne kan bevare statskirken, "naar vi blot maae have lov til at gaae ud og bygge os et lille christeligt Bede-Huus!" (s. 208).

3.5 Martyrens præstelige farvel

Som det fremgår, benytter Grundtvig efterskriftet til at rette skarp kritik af statskirken, og mod skriftets slutning byder han sit "*præstelige* Farvel" til menigheden i Vor Frelzers Kirke (s. 210). Grundtvig slår fast, at ligesom den dag kom, da han ikke længere med god samvittighed kunne være "geistlig Embeds-Mand i den sig selv modsigende Stats-Kirke" (s. 205), kan den dag også komme, da hans samvittighed ikke længere tillader ham at være medlem af den. Han håber, at det kan afværges, men erklærer sig samtidig klar til martyriet, "om det saa end skulde bestaae i den sene [dvs. langsomme] Død at trædes ihjel af Gjæs" (s. 206). Udtrykket henviser til Sankt Morten, som blev forrådt af gæs, da han gemte sig iblandt dem for at undfly sin kaldelse til biskop. Grundtvig inddrager derudover en anden Morten med efternavnet Luther, der på rigsdagen i Worms i 1521 stod fast på sin tro under henvisning til, at kun Gud er hans dommer.

Grundtvig afslutter efterskriftet med at fundere over sin egen mærkværdige eksistens. Han beskriver sig selv som "poetisk Historiker" (s. 207) og indrømmer, at hans løbebane ikke hører til de sædvanlige, men forekommer verden "*Cometisk*" (s. 206). Han har forvildet sig ind i en tid, som han ikke hører hjemme i. For at udstå nutiden stræber han efter at glemme den "over en Fortid, som huger mig bedre, og en Fremtid, som jeg haaber skal blive det Modsatte af hvad de verdenskløgeste Mænd nu omstunder prophete!" (s. 207).

Efterskriftet vidner dog langt fra om et menneske, der sygner opgivende hen i nostalgisk længsel, men tværtimod om en stridsmand på højden af sin kamp for en ny forståelse af kristendom og kirke. En kamp som fik betydning for menighedens rolle og for udviklingen henimod grundlovens indførsel af religionsfrihed og etableringen af en bred folkekirke, hvor muligheden for sognebåndsløsning sikrer den enkeltes frihed til at følge sin samvittighed, når det gælder spørgsmål om troen.

4 Efterskriftets efterliv

Grundtvigs "Efter-Skrift" er aldrig blevet genoptrykt og har på trods af sin behandling af centrale tematikker tilsyneladende ikke været genstand for nævneværdig

bevågenhed i grundtviglitteraturen.

5 Anvendt litteratur

- Baagø, Kaj (1957), "Grundtvigs mageløse opdagelse. Et bidrag til dens tilblivelseshistorie" i *Grundtvig-Studier* årg. 1957, s. 36-50.
- Clausen, H.N. (1825) *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1825a) *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiae Dr. H. N. Clausen*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1825b) "Om det attende Aarhundredes Oplysning i Salighedens Sag" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 1, s. 17-39 og s. 97-127. København.
- Grundtvig, N. F. S. (1982 [1825]). "Grundtvigs prædiken den 31. juli 1825" i *Grundtvig-Studier* årg. 1982, s. 7-16.
- Grundtvig, N.F.S. (1826) "Om den sande Christendom" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 4, s. 4-24, s. 97-118 og s. 195-216; bind 5, s. 218-257. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1826-1827) "Om Christendommens Sandhed" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 6, s. 18-39, s. 117-153 og s. 212-244; bind 7, s. 1-30 og s. 226-275; bind 8, s. 223-251; bind 9, s. 30-62 og s. 97-148. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1827) "Om Religions-Frihed" i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 8, s. 28-59 og s. 136-171. København.
- Kierkegaard, Søren (1846) *Afsluttende uvidenskabeligt Efterskrift*. København.
- Lindhardt, P.G. (1964) *Grundtvig*. København.
- Prenter, Regin (1983) *Den kirkelige anskuelse. En indførelse i N.F.S. Grundtvigs folkelige og kristelige grundtanker*. Christiansfeld.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen (2022) "Den tillidsvækkende Grundtvig: Kærlig tillid som danskernes arvelige kendemærke" i *Den store mand. Nye fortællinger om Grundtvig*, Lone Kølle Martinsen (red.), s. 236-253. København.
- Thaning, Kaj (1981) "Den 'mageløse opdagelse's tilblivelse" i *Grundtvig-Studier* årg. 1981, s. 7-29. København.
- Thaulov, Vanja (2013) "Indledning til *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiae Dr. H. N. Clausen*" i *Grundtvigs Værker* udg. af Center for Grundtvigforskning ved Aarhus Universitet (www.grundtvigsværker.dk).

